УДК 372.832:373.3](09)

СУСПІЛЬСТВОЗНАВСТВО В ПОЧАТКОВІЙ ШКОЛІ: ІСТОРИЧНИЙ ОГЛЯД

Гордієнко Т. В.

Суспільствознавство як навчальний предмет включає в себе основи суспільних наук і зосереджується на спеціальних знаннях, необхідних для вирішення типових проблем у соціальній, економічній, духовній сфері життя. Метою освітньої галузі "Суспільствознавство" є особистісний розвиток учня, формування його соціальної і громадянської компетентностей шляхом засвоєння різних видів соціального досвіду, що складається із загальнолюдських та національних цінностей, соціальних норм, громадянської активності, прийнятої в суспільстві поведінки, толерантного ставлення до відмінностей культур, традицій і різних думок. У статті робиться спроба проаналізувати процес становлення суспільствознавства як освітньої галузі початкової школи. Простежуються тенденції появи суспільствознавства як шкільної навчальної дисципліни. Також аналізуються зміни, які відбувались в системі суспільствознавчої освіти. Аналізується змістове наповнення навчального предмету і його залежність від суспільно-політичних процесів, які відбувались в державі у XX–XXI ст. Окреслюються явища, які призвели до появи суспільствознавчих дисциплін в початковій школі і до виокремлення самостійної освітньої галузі "Суспільствознавство".
Ключові слова: суспільствознавство, освіта, наука, суспільні науки.

Обществознание как учебный предмет включает в себя основы общественных наук и сосредотачивается на специальных знаниях, необходимых для решения типичных проблем в социальной, экономической, духовной сфере жизни. Целью образовательной линии "Обществознание" является личностное развитие ученика, формирование его социальной и гражданской компетентности путем усвоения различных видов социального опыта, состоит из общечеловеческих и национальных ценностей, социальных норм, гражданской активности, принятого в обществе поведения, толерантного отношения к различиям культур, традиций и различных мнений. В статье делается попытка проанализировать процесс становления обществознания как образовательной линии начальной школы. Прослеживаются тенденции появления обществознания как школьной учебной дисциплины. Также анализируются изменения, которые происходили в системе обществоведческого образования. Анализируется содержательное наполнение учебного предмета и его зависимость от общественно-политических процессов, которые происходили в государстве в XX – XXI веках. Определяются явления, которые привели к появлению обществоведческих дисциплин в начальной школе и к выделению самостоятельной образовательной линии "Обществознание".
Ключевые слова: обществоведение, образование, наука, общественные науки.

Social Science as a subject includes the basics of social sciences and focuses on the specialized knowledge required to solve common problems in the social, economic and spiritual sphere of life. The goal of the educational sector SOCIAL SCIENCE is the personal development of the student, formation of his or her social and civic competences by mastering different types of social experience, consisting of universal and national values, social norms, civic engagement, accepted in society behavior, tolerance towards differences in cultures, traditions and different opinions. The article attempts to analyze the development of Social Science as an educational sector in the primary school. There are trends for emerging Social Science as a school subject. The changes taking place in the system of social science education are also analyzed. The semantic content of the educational subject and its dependence on the social and political processes taking place in the country in the 20th – 21st centuries are analyzed.

The events, which led to the emergence of social science in the primary school and the isolation of individual educational sector SOCIAL SCIENCE, are outlined.
Key words: social science, education, science, social studies.

Постановка проблеми. Людське суспільство – дуже складна і водночас цілісна система. Воно є об'єктом вивчення багатьох суспільних наук: філософії, історії, політології, економіки, культурології, соціології, психології тощо. Але кожна з цих наук спеціалізується на вивченні окремих сторін суспільства і його розвитку, що не дає повного уявлення про нього у всьому його різноманітті. Тому з'явилася потреба в науці, яка б опрацювала накопичився матеріал і представила суспільство в його розвитку цілісно й об'ємно. Відповідно до вимог часу у другій половині XIX ст. з'являється нова самостійна наука – суспільствознавство, яка комплексно підійшла до вивчення суспільства. У процесі формування змісту сучасної шкільної суспільствознавчої освіти у фахівців часто виникають запитання, відповіді на які можна знайти в історії розвитку шкільного суспільствознавства. Тому важливою є спроба дослідити процеси у формуванні й розвитку змісту відповідних навчальних предметів.

Аналіз досліджень і публікацій. Аналіз літератури показує, що початок XX ст. став часом пошуку педагогічною й науковою громадськістю оптимального змісту суспільствознавчої освіти в навчальних закладах. Проблеми формування змісту шкільних суспільствознавчих предметів частково висвітлені у працях Л. Боголюбова, Л. Бущика, С. Кузьміної, О. Пометун, І. Смагіна, В. Арешонкова та ін.

Метою нашої **статті** є визначення особливостей становлення змісту суспільствознавчої освіти в початковій школі України.

Виклад основного матеріалу дослідження. Як навчальна дисципліна суспільствознавство в школі з'явилося тільки в 20-х роках XX ст. Її становлення було обумовлено потребами часу, тенденціями розвитку школи попереднього періоду. Вже до початку XX ст. передова вітчизняна педагогіка мала розгорнуту програму перетворень системи навчання і виховання, що увібрала в себе досвід боротьби громадськості за оновлення школи. У 1915 – 1916 рр. почалася реформа освіти під керівництвом міністра народної освіти П. Н. Ігнатьєва. Вона супроводжувалася активними педагогічними дискусіями. Так, Вентцель, відомий педагог того часу, пропонував як закладу нового типу проект "Будинок вільної дитини". Дитина прийшла б сюди для того, "щоб жити повним життям, для праці, гри, для вільного спілкування з товаришами і дорослими, які можуть з нею поділитися знаннями і духовними скарбами, якими вони володіють, для вільного шукання істини шляхом самостійних занять наукою, для вільного втілення краси шляхом самостійної роботи в галузі художньої творчості та для вільної роботи над самим собою і над маленьким колективом, щоб вона і ця громада ставали в моральному відношенні краще і досконаліше". Це установа "серйозного, урочистого ставлення до життя і його завдань", де дитина привчиться працювати над завданнями життя", де інтелектуальна освіта і вчення стоять не на першому місці, а "входять тільки як частина, як другорядний і підпорядкований елемент" [2, с. 68].

Переглядалися й усталені дидактичні засади, від яких залежали якість знань дітей та їх успішність. Так, П. Ф. Каптерев, розмірковуючи про форми передачі знань, писав у 1915 р.: "... знання, передане в закінченому, сформованому вигляді, звичайно, супроводжуватись необхідними поясненнями, не може бути засвоєно належним чином учнями... При такому способі передачі відомостей ґрунтовного засвоєння бути не може" [2, с. 70].

Педагоги пропонували індивідуалізувати навчання, залучати дітей до складання розкладу, дати їм можливість вільно вибирати навчальні предмети. Школа при такому підході повинна була не стільки навчати, скільки допомагати вчитися. Завдання її вбачалося у розвитку здатності до дії, творчого виявлення свого "Я".

У висловлюваннях відомих педагогів початку XX ст. в якості першочергового завдання виразно простежується ідея соціалізації особистості школяра. Вони впритул підійшли до введення в освітнє середовище нової навчальної дисципліни

про суспільство і місце людини в ньому. Багато педагогічних ідей, висловлених сто років тому, виявилися актуальними і зараз.

Жовтневий політичний переворот 1917 р. змінив усі сфери діяльності суспільства. Вже на II з'їзді Рад за пропозицією Леніна було прийнято постанову про утворення Народного комісаріату освіти на чолі з Луначарським. Декретом від 9 листопаду 1917 р. була організована Державна комісія по освіті. Перші кроки Наркомосу були присвячені перегляду змісту освіти шкіл. Накопичений передовий педагогічний досвід дореволюційної Росії багато в чому був врахований першими декретами радянської влади про школу. Однак домінуючим у перших рішеннях нової влади став класовий підхід, який перекреслив досягнення педагогіки початку XX ст. Освіта стала знаряддям упровадження в масову свідомість комуністичної ідеології [5, с. 203].

30 вересня 1918 року ЦК затвердив "Положення про єдину трудову школу", яка замінила всі дореволюційні школи. Трудова школа ділилася на два ступені: перший – для дітей віком від 8 до 13 років та другий – від 13 до 17 років. Встановлювалося спільне світське навчання дівчаток і хлопчиків. Головним принципом, за яким будувалася вся система освіти, став зв'язок навчання з практикою революційного перевлаштування життя.

Спочатку Наркомос не пропонував вчителям єдиного навчального плану, ініціатива в їх розробці повинна була належати самим вчителям, причому педагоги повинні були враховувати місцеві умови шкільного будівництва, географічне положення регіону, історичні особливості та економічний розвиток.

Загальнодержавне керівництво з організації навчального процесу з'явилося на початку 1919 р. "Матеріали" були побудовані не за предметним, а за комплексним принципом. Головна увага зосереджувалася на трудових завданнях, а не на засвоєнні знань. Перший випуск "Матеріалів" називався "Світознавство в роботі шкіл 1-го ступеня". Освітні завдання вирішувалися при виконанні тієї або іншої роботи в шкільних майстернях або в процесі спільної діяльності з трудовими колективами. Таким чином вивчалася праця людства в минулому і сьогоденні. Природа вивчалася в процесі роботи в полі, на городі, під час екскурсій. Враховувались пори року і пов'язані з ними особливості трудових процесів.

Навчальний матеріал з дослідження різних явищ навколишнього світу розподілявся так:

– мій дім, моя родина;

– будинок, школа, двір, вулиця, місто, село;

– місто, географічний ландшафт, повіт, губернія.

Досліджуючи все це, учні повинні були отримувати уявлення про природу свого регіону, про економічне, історичне, культурне і громадське життя населення.

При вихованні так званих нових людей, борців за комуністичне майбутнє, увага зверталася на предмети гуманітарного циклу, у першу чергу на суспільствознавство і культурологію. Мета програми полягала не тільки в тому, щоб діти отримували знання в сфері суспільних наук, але і в наданні допомоги у вирішенні практичних завдань, які в даний момент постали перед ними [6, с. 88].

Загальна тенденція довільної творчості, відсутність підручників, методичних рекомендацій, підготовлених учителів з цих нових дисциплін призвели до сумних результатів: діти не отримували міцних знань і не ставали свідомими будівельниками комунізму.

Програми 1921 р. були складені фахівцями: їх підготовка була доручена науково-педагогічним інститутам. Ідея полягала в тому, щоб ущільнити матеріал і побудувати програми принципово інакше. Саме в цих програмах уперше з'явився термін "суспільствознавство".

Становлення нового змісту соціально-гуманітарної освіти супроводжувалося жвавими дискусіями. Але народний комісаріат освіти, який керував шкільною справою і виробляв шкільну політику, все активніше намагався впливати як на громадську думку в питанні, якою має бути школа, так і на педагогів-новаторів. Радянська влада поступово і наполегливо брала під свій контроль зміст освіти, оскільки була зацікавлена у створенні з підростаючого покоління широкої соціальної опори для партії.

5 березня 1923 р. Колегія Наркомосу прийняла їх як основу для подальшої розробки програм. У новій програмі на 1923/24 навчальний рік основоположним принципом залишався зв'язок загальноосвітньої школи з життям, з практикою соціалістичного будівництва. Весь матеріал, що призначався до вивчення ділився на три основних лінії: природа, праця, суспільство. В центрі уваги було вивчення конкретних явищ навколишнього життя і трудової діяльності людей [2, с.71].

Наприклад, змістовими лініями в програмі для сільських шкіл намічалися: для I класу – "Сім'я і школа", для II класу – "Наше село", для III класу – "Наш район", для IV класу – "СРСР". Шкільний курс суспільствознавства інтегрував у собі відомості з історії, економіки і права. Історія як самостійний предмет збереглася лише на завершальному ступені шкільної освіти [6, с. 88].

У початковій школі навчальний предмет наповнювався наступними подіями і явищами: що таке ліквідація безграмотності, ставки продподатку, вибори, виборче право; чим відрізняється кооперативна торгівля від приватної; які громадські установи існують у селі, волості, місті; які переваги надаються при вступі у навчальні заклади селянам і робітникам; який зв'язок між містом і селом; чим відрізняються інші держави від СРСР, як вони ставляться до радянської влади і які видатні події там відбуваються.

Так, молодшим школярам потрібно було пояснити, чим відрізняється царська влада від радянської влади, яким було становище робітників і селян при царському уряді, розповісти про революцію 1905 р., війну 1914–1918 рр., повалення самодержавства, Жовтневу революцію і роль у ній В. І. Леніна, знати біографію В. І. Леніна, розповісти про те, хто такі комуністи і до чого вони прагнуть, про організацію Червоної армії, про відокремлення церкви від держави і школи від церкви. Зарубіжні країни вивчали з позицій класової боротьби. Діти повинні були знати, яка влада існує в інших країнах, про спроби захоплення влади закордонними робітниками, про Міжнародну організацію робітників – Інтернаціонал, про те, чим може закінчитися боротьба світового пролетаріату, про перехід до соціалізму та характерні риси соціалістичного ладу порівняно з капіталістичним.

Як уже зазначалося, діти, які закінчили початкову школу, повинні володіти зазначеними відомостями як мінімумом знань із суспільствознавства. Таким чином, дітям важливо, щоб вони вийшли зі школи політично орієнтованими людьми.

Наступним кроком у зміцненні положення суспільствознавства в школі стала програма 1927 р. Вона жорстко визначила коло і систему необхідних для учнів знань. Вона стала першою обов'язковою програмою для всіх шкіл РСФСР.

У лютому 1956 р. відбувся XX з'їзд партії, на засіданні якого виступив Н. С. Хрущов з доповіддю "Про культ особистості та його наслідки". З цього моменту в країні почали відбуватися демократичні зміни. 25 квітня 1960 р. ЦК КПРС видав постанову "Про введення курсу "Основи політичних знань" у середніх школах і середніх спеціальних навчальних закладах та підготовці підручника з цього курсу". Підготовлений проект програми пропонувалося обговорити серед викладачів та наукової громадськості, переробити його з урахуванням зауважень з місць. У 1963 р. новий предмет був введений у випускних класах всіх середніх шкіл, але він став називатися "Суспільствознавство", а не "Основи політичних знань", як планувалося раніше [2, с. 70].

Викладання предмету дало результати, протилежні очікуваним: зіставляючи інформацію, отриману на уроках, з дійсністю, учні переймалися недовірою до догм. У 1980-х рр. була введена нова програма з суспільствознавства для старших класів. Для неї була характерна більш жорстка ідеологічна спрямованість на виховання свідомих і активних будівників комунізму.

Посилення курсу не було випадковим: події на міжнародній арені, зростання соціальних проблем всередині СРСР [1, с. 47].

У другій половині 1980-х рр. у СРСР почалося переосмислення шкільного суспільствознавства з урахуванням вимог. Розгорнулися процеси демократизації суспільного життя та утвердження гласності. У середовищі педагогів знову розгорнулася дискусія про те, яким має бути суспільствознавство. В ході дискусії виявилися дуже різні, часом протилежні думки щодо змісту матеріалу, місцем у навчальній сітці, кількості годин, цілям і завданням суспільствознавства.

Пошук підходів до створення нового навчального предмету призвів до висновку, що суспільнознавча підготовка повинна бути орієнтована на гуманістичну мету виховання всебічно розвиненої, культурної, соціально активної особистості. Новий предмет "Людина і суспільство" конкретизувався й уточнювався в умовах змін у суспільстві.

Розпався Радянський Союз. У цій ситуації колишній курс "Суспільствознавство" був виключений з навчального плану. На початку 1990-х рр. розробкою нової дисципліни займалися кілька авторських колективів, а до середини 90-х рр. з'явилися альтернативні навчальні посібники, які сприяли формуванню сучасних поглядів на суспільство і людину у школярів.

До кінця ХХ ст. склалися два підходи до вивчення матеріалу з суспільствознавства: інтегрований і модульний [5, с. 203]:

- інтегрований курс представлений наступними варіантами: "Людина і суспільство", "Вступ у суспільствознавство", "Основи сучасної цивілізації" та ін. Інтегрований курс передбачав вивчення матеріалу протягом декількох років без зміни назви;

- модульні курси відповідають базовим суспільним наукам під умовними назвами "Основи економіки", "Основи соціології", "Вступ у політологію" та ін. Модульні курси розраховані на послідовну зміну один одного протягом року.

На рубежі ХХ–ХХІ ст. суспільствознавчі дисципліни з'явилися і в початковій школі. У чинному Державному стандарті початкової загальної освіти вони прописані поряд з іншими навчальними дисциплінами. Суспільствознавство стало рівноцінною освітньою галуззю по відношенню до інших і займає особливе місце в системі загальної освіти.

Висновки. Отже, в сучасній початковій школі суспільствознавство виконує ті завдання, які не в змозі виконати жоден інший шкільний предмет, оскільки метою освітньої галузі "Суспільствознавство" є особистісний розвиток учня, формування його життєвої, соціальної і громадянської компетентностей шляхом засвоєння різних видів соціального досвіду, що складається із загальнолюдських, загальнокультурних та національних цінностей, соціальних норм, громадянської активності, прийнятої в суспільстві поведінки, толерантного ставлення до відмінностей культур, традицій і різних думок.

Література

Арешонков В. Ю. Пошуки нового змісту шкільного суспільствознавства у факультативах та курсах народознавчого, громадянознавчого, етико-морального та економічного спрямування у 90-х рр. ХХ ст. / В. Ю. Арешонков // Вісник Житомирського державного університету імені Івана Франка. – 2014. – Вип. 4. – С. 45–50.

Арешонков В. Ю. Розвиток змісту гімназійного суспільствознавства на початку ХХ століття / В. Ю. Арешонков // Освіта та педагогічна наука. – 2014. – № 1. – С. 66–73.

Маліновська О. С. Проблема громадянськості в історії вітчизняної суспільствознавчої думки / О. С. Маліновська // Культурологічний вісник. – 2014. – Вип. 32. – С. 135–139.

Смагін І. І. Суспільствознавча компетентність учнів: поняття, зміст, структура / І. І. Смагін // Вісник Житомирського державного університету імені Івана Франка. – 2014. – Вип. 4. – С. 39–44.

Старєва А. М. Теоретичний аналіз формування предметно-методичної компетентності майбутнього вчителя суспільствознавства при переході на ступеневу вищу педагогічну освіту / А. М. Старєва // Педагогічний альманах. – 2013. – Вип. 19. – С. 200–207.

Ярош Н. В. Використання краєзнавчого матеріалу на уроках суспільствознавства у загальноосвітніх школах України (60–70 рр. ХХ ст.) / Н. В. Ярош // Збірник наукових праць Харківського національного педагогічного університету імені Г. С. Сковороди. Серія "Історія та географія". – 2011. – Вип. 42. – С. 87–89.